

ΜΑΧΟΜΕΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
«KARL LOEWENSTEIN. Ο ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ
ΜΑΧΟΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ»,
(ΜΤΦΡ.-ΕΙΣΑΓ. Γ. Θ. ΖΩΗΣ, ΕΚΔ. ΠΑΠΑΖΗΣΗ,
ΑΘΗΝΑ 2025)¹

Βασιλική Χρήστου

Επίκουρη Καθηγήτρια,
Νομική Σχολή ΕΚΠΑ

Η σειρά *Σύγχρονοι Στοχαστές για τη Δημοκρατία και το Σύνταγμα*, με σταθερή παρουσία δεκαπέντε ετών, έχει καταστήσει προσβάσιμα στο ευρύ κοινό κλασικά και θεμελιώδη δοκίμια από τον χώρο της πολιτικής φιλοσοφίας και της συνταγματικής θεωρίας μέσα από ποιοτικές μεταφράσεις τους και διαφωτιστικές εισαγωγές. Τη σειρά επιμελούνται οι καθηγητές Ξενοφών Κοντιάδης και Γιάννης Τασόπουλος για το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου και τις εκδόσεις Παπαζήση. Το σχολιαζόμενο βιβλίο με τον τίτλο *Karl Loewenstein. Ο εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας*, με εισαγωγή του Γιώργου Ζώνη και μεταφρασμένο από τον ίδιο, αποτελεί ήδη τον δέκατο τέταρτο τίτλο της σειράς *Σύγχρονοι Στοχαστές*, η οποία έχει φιλοξενήσει, μεταξύ άλλων, έργα των Ronald Dworkin, Paolo Ridola, Ernst-Wolfgang Böckenförde, Emmanuel Sieyès, Michel Troper, Hans Kelsen και Martha Nussbaum.

Στο βιβλίο περιλαμβάνονται δύο από τα επιδραστικότερα έργα του Karl Loewenstein για το ζήτημα της μαχόμενης δημοκρατίας, δύο άρθρα του, τα οποία συνέγραψε έχοντας διαφύγει στις ΗΠΑ και τα οποία δημοσιεύτηκαν στο *American Political Science Review* και στο *Columbia Law Review* το 1937 και 1938 αντίστοιχα, σε περίοδο δηλαδή που το Σύνταγμα της Βαϊμάρης είχε ήδη καταργηθεί. Στα δύο αυτά άρθρα ο Loewenstein αναλύει εξαντλητικά όλα τα πιθανά μέτρα μαχόμενης δημοκρατίας, εισφέροντας συγκριτικά παραδείγματα από τη νομική και πολιτική πράξη του καιρού του.

¹ Το παρόν αποτελεί απόδοση της ομιλίας μου κατά την εκδήλωση του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου με θέμα «Η άμυνα της δημοκρατίας απέναντι στους εχθρούς της», η οποία έλαβε χώρα την 5η Νοεμβρίου 2025.

Στο πρώτο άρθρο που έχει τον τίτλο *Μαχόμενη Δημοκρατία και Θεμελιώδη Δικαιώματα (Militant Democracy and Fundamental Rights)*² ο Loewenstein αναλύει το φασιστικό φαινόμενο αφενός με αναφορά στις μονοκομματικά ελεγχόμενες δικτατορίες της εποχής, δηλαδή στην Ιταλία και τη Γερμανία και, όπως γράφει, «αν κερδίσει ο Φράνκο», στην Ισπανία, ενώ κατατάσσει την Ελλάδα, μαζί με την Αυστρία, τη Βουλγαρία και την Πορτογαλία στα μονοκομματικά αυταρχικά κράτη. Αφετέρου δεν παραλείπει να παρουσιάσει τα φασιστικά κινήματα σε χώρες που εξακολουθούσαν να είναι δημοκρατικές, όπως το Βέλγιο, η Γαλλία και η Νορβηγία. Βεβαίως, πραγματεύεται διακριτά το γερμανικό παράδειγμα για να καταλήξει ότι «η Γερμανική Δημοκρατία ναυάγησε στις δικές της αντιλήψεις περί συνταγματικής νομιμότητας, γεγονός που άνοιξε τον δρόμο προς την εξουσία για τον Hitler»³.

Στο δεύτερο άρθρο του με τον τίτλο *Ο νομοθετικός έλεγχος του πολιτικού εξτρεμισμού στις ευρωπαϊκές δημοκρατίες (Legislative Control of Political Extremism in European Democracies)* ο Loewenstein συστηματοποιεί τα μέτρα μαχόμενης δημοκρατίας⁴. Αυτά περιλαμβάνουν την κήρυξη κατάστασης πολιορκίας για να αποτραπεί ένα πραξικόπημα, την ποινική καταδίκη της εσχάτης προδοσίας, των στασιαστικών ενεργειών και της οπλοφορίας, την καταστολή των ανατρεπτικών κομμάτων, καθώς και νομοθετικά μέτρα κατά της στρατιωτικοποίησης των πολιτικών κομμάτων, όπως είναι η απαγόρευση των κομματικών στολών και των στρατιωτικών μηχανισμών. Τα άλλα μέτρα που αναλύει ο Loewenstein, σταχυολογώντας από την πολιτική πράξη της εποχής, στρέφονται ευθέως κατά της ελευθερίας της έκφρασης, όπως είναι για παράδειγμα η νομοθεσία κατά των υπερβολών της πολιτικής προπαγάνδας ή κατά της εξύμνησης του πολιτικού εγκλήματος. Ωστόσο, η αναποτελεσματικότητα της προστασίας της δημοκρατίας πολλές φορές οφείλεται στον τρόπο που το δίκαιο εφαρμόζεται παρά στην έλλειψη κανόνων. Δηλαδή, παρατηρεί ο Loewenstein, «ενώ στη Γερμανία τόσο η αστυνομία όσο και τα δικαστήρια κατέστειλαν αμείλικτα τις δραστηριότητες των κομμουνιστών, οι οποίοι είχαν, έστω και έμμεσα, ανακηρυχθεί εχθρικοί προς το κράτος, εφαρμόζοντας το κοινό ποινικό δίκαιο της εσχάτης προδοσίας και τα έκτακτα μέσα που προέβλεπε η ειδική νομοθεσία που προοριζόταν για την προστασία της δημοκρατίας, παρόμοια μέτρα δεν ελήφθησαν ποτέ κατά του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος. Μετά το “πραξικόπημα” του 1923 οι ηγέτες καταδικάστηκαν σε ήπιες ποινές “τιμητικής κράτησης” σε φρούριο, αλλά σύντομα απελευθερώθηκαν –το κόμμα, απαγορευμένο για λίγο, σύντομα άνθισε και πάλι»⁵.

Η μετάφραση του Γιώργου Ζώη είναι ρέουσα και εύστοχη, τόσο που ο αναγνώστης ξεχνά ότι πρόκειται για μετάφραση και όχι για το αυθεντικό έργο. Ο Γιώργος Ζώης συνοδεύει τα μεταφρασμένα έργα με μια μακροσκελή εισαγωγή, στην οποία αναλύει τόσο βασικές θέσεις του Loewenstein για τη δημοκρατία, όσο και τη γενικότερη προβληματική της μαχόμενης δημοκρατίας⁶. Το βιβλίο θα αποτελέσει, λοιπόν, έναν σημαντικό οδηγό και μια ασφαλή αφετηρία για τη μελέτη της μαχόμενης δημοκρατίας, για όποιον ή όποια θα ήθελε να εντρυφήσει στο ζήτημα αυτό.

² Σελ. 87-142 του σχολιαζόμενου βιβλίου.

³ Σελ. 103 του σχολιαζόμενου βιβλίου.

⁴ Σελ. 143-279 του σχολιαζόμενου βιβλίου.

⁵ Σελ. 188-189.

⁶ Σελ. 9-86 του σχολιαζόμενου βιβλίου.

Η ανάγνωση του βιβλίου δεν μπορεί παρά να φέρει τον αναγνώστη προ ενός βασικού διλήμματος, της επιλογής ανάμεσα στη μαχόμενη αφενός και στην ανεκτική δημοκρατία αφετέρου. Στην ιδεοτυπική της καθαρότητα η μαχόμενη δημοκρατία λαμβάνει μέτρα προστασίας της απέναντι στον ιδεολογικό της αντίπαλο, ακόμη και προτού οι ιδέες μετουσιωθούν σε πράξη. Πρόκειται δηλαδή για προληπτική προστασία της δημοκρατίας. Το επιχείρημα της μαχόμενης δημοκρατίας είναι θεωρητικά συνεπές: εάν τα όσα εξαγγέλλει ένα κόμμα είναι η κατάργηση του Συντάγματος και των ελευθεριών, τι λόγο έχει η δημοκρατία να του επιτρέψει να κάνει τον λόγο του πράξη, ανοίγοντάς του τον δρόμο προς το Κοινοβούλιο;

Ο αντίλογος προέρχεται από ένα συνεπειοκρατικό επιχείρημα, καθώς και από ένα επιχείρημα αρχής. Με βάση το συνεπειοκρατικό επιχείρημα, τα μέτρα προληπτικής, ιδεολογικής προστασίας της δημοκρατίας ενέχουν πάντοτε τον σοβαρό κίνδυνο ένα δικαστήριο να αναλάβει τον ρόλο του κηδεμόνα της πολιτικής διαδικασίας, καθώς και τον κίνδυνο τα μέτρα μαχόμενης δημοκρατίας να εργαλειοποιηθούν προς την κατεύθυνση της δίωξης ή έστω της αποδυνάμωσης των πολιτικών αντιπάλων στο κυνήγι για την εξουσία. Υπάρχει, όμως, όπως αναφέρθηκε, και ένα επιχείρημα αρχής κατά της προληπτικής προστασίας της δημοκρατίας. Εγγενής στη δημοκρατία είναι η πολύ βαθιά ανεκτικότητα. Αυτό έχει υποστηρίξει στο γνωστό του έργο του Μεσοπολέμου *Περί της ουσίας και της αξίας της δημοκρατίας* ο Hans Kelsen, ο οποίος, εκτός από θετικιστής, ήταν και γνήσιος δημοκράτης: σε μια εποχή αμφισβήτησης του Κοινοβουλίου και λατρείας του μονοπρόσωπου φορέα εξουσίας, ο Kelsen είχε ταχθεί υπέρ του πολυκομματισμού, υπέρ του Κοινοβουλίου, υπέρ της αναλογικής εκπροσώπησης καθώς και, ακόμη, υπέρ της επιτακτικής εντολής, με το σκεπτικό ότι έτσι εκφράζεται ο λαός γνησιότερα στο πολίτευμα⁷. Με δυο λόγια, στη βάση της ριζικής δημοκρατικής συμμετοχής και της καθολικής ψήφου βρίσκεται η παραδοχή ότι στη δημοκρατία πρέπει κανείς να αντέχει την έκθεσή του σε πολύ βαθιά διαφωνία.

Από την άλλη μεριά, στην ιδεοτυπική της καθαρότητα, ανεκτική είναι η δημοκρατία, η οποία επιστρατεύει ένα φιλελεύθερο ποινικό δίκαιο για την προστασία της, πρωτίστως τα αδικήματα της παρακίνησης σε πράξη βίας· τιμωρεί δηλαδή τα πρόσωπα για τις πράξεις τους, αλλά –και αυτό είναι το κρίσιμο και η ουσία της συζήτησης– δεν συνδέει τις ποινικές συνέπειες με περαιτέρω συνέπειες που αφορούν είτε το εκλογικό δίκαιο, είτε το δίκαιο λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων. Σε αυτή την καθαρότητα, πιθανόν, η ανεκτική δημοκρατία να μην απαντά σε κανένα δυτικό τύπου πολίτευμα, καθώς είναι σύνηθες η τέλεση κάποιων σοβαρών κακουργημάτων να συνδέεται με εκλογικές φύσεως συνέπειες, δηλαδή με τη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων ή έστω του δικαιώματος εκλέγεσθαι.

Στην πραγματικότητα στην Ευρώπη σήμερα, υπό την ομοιογενοποιητική επίδραση της νομολογίας του ΕΔΔΑ αλλά και λόγω της ωρίμανσης της δημοκρατίας μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, τα δύο μοντέλα, ανεκτικής και μαχόμενης δημοκρατίας, τείνουν σε σύγκλιση⁸. Δηλαδή, ακόμη και στη Γερμανία, η οποία διαθέτει το πιο πλήρες σύστημα μαχόμενης δημοκρατίας, πλέον, για την απαγό-

⁷ H. Kelsen, *Vom Wesen und Wert der Demokratie*, 1920.

⁸ Αναλυτικά, Β. Χρήστου, *Τα όρια του πολιτικού λόγου των δημοσίων προσώπων και των κομμάτων*, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 9/2024, σελ. 45 επ.

ρευση πολιτικού κόμματος, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, στο πλαίσιο της σχετικής διαδικασίας ενώπιόν του, δεν εξετάζει μόνο το ιδεολογικό ζήτημα, την άρνηση δηλαδή των αρχών του Συντάγματος στο καταστατικό ή στις δηλώσεις ενός κόμματος, αλλά και το αξιόπιστο της συμπεριφοράς των μελών του, την απήχησή του στο εκλογικό σώμα, με δυο λέξεις την εγγύτητα και τη σοβαρότητα του κινδύνου για τη δημοκρατία, με αναφορά σε συγκεκριμένες πράξεις βίας⁹. Από την άλλη μεριά, το δικό μας σύστημα ήταν μέχρι πρότινος σύστημα ανεκτικής δημοκρατίας, καθώς δεν προέβλεπε τον οποιονδήποτε περιορισμό της δράσης και λειτουργίας των κομμάτων. Πλέον και το δικό μας σύστημα έχει μετακινηθεί από το σύστημα της απόλυτης ανεκτικότητας¹⁰, όπως άλλωστε και το γερμανικό μετακινήθηκε από την καθαρή εκδοχή της μαχόμενης δημοκρατίας. Άλλωστε, με βάση τη νομολογία του ΕΔΔΑ η χρήση όπλων και η παραστρατιωτική δομή είναι αναντίρρητοι λόγοι απαγόρευσης ή διάλυσης σωματείου ή κόμματος¹¹.

Πάντως, επανεξετάζοντας, με αφορμή τα δοκίμια του Loewenstein, το ζήτημα της προστασίας της δημοκρατίας, πρέπει να τονίσουμε ότι εξαιρετικής σημασίας ζήτημα για τη γνησιότητα του εκλογικού αγώνα, άρα για τη δημοκρατία, είναι ο έλεγχος και η ρύθμιση της χρηματοδότησης των κομμάτων και ιδίως της πολιτικής προβολής τους όχι μόνο στην τηλεόραση και στο ραδιόφωνο, ως προς τα οποία υφίσταται νομοθεσία, αλλά και στο διαδίκτυο, το οποίο, από την άποψη της προεκλογικής διαφήμισης, είναι ίσως terra incognita. Σημασία για την προστασία της δημοκρατίας έχουν δηλαδή περισσότερο μέτρα διαρθρωτικά και διαδικαστικά του δημοσίου διαλόγου και λιγότερο ο έλεγχος των ίδιων απόψεων, όπως προτείνει η μαχόμενη δημοκρατία. Τούτο, η σημασία δηλαδή του ελέγχου του πολιτικού χρήματος για την προστασία της δημοκρατίας, είναι κάτι το οποίο δεν είχε ίσως γίνει επαρκώς αντιληπτό την εποχή του Loewenstein. Σήμερα, όμως, οφείλουμε να το τονίσουμε. □

⁹ Βλ. BVerfG, BvB 1/13, 17.01.2017.

¹⁰ Ενδεικτικά για την όλη συζήτηση ΑΠ 8/2023 (Α' Τμήμα)· Χ. Ανθόπουλος, *Εκλογική απαγόρευση κομμάτων. Το άρθρο 102 του ν. 5019/2023 και η αντιμετώπιση της καταστρατήγησής του*, constitutionalism.gr 28.03.2023· Σ. Βλαχόπουλος, *Αρκεί ο Ποινικός Κώδιξ*, Το Βήμα 23.01.2023· Γ. Δρόσος, *Χρυσή Αυγή, ποινικός νόμος και Σύνταγμα - Οι συνταγματικές περιπέτειες μίας ποινικής υπόθεσης*, ΘΠΔΔ 12/2020· Ι. Καμτσίδου, *Το κόμμα-εγκληματική οργάνωση και το Σύνταγμα*, constitutionalism.gr 18.10.2013· Γ. Καραβοκύρης, *Η μετάβαση από την «ανεκτική» στη «μαχόμενη» δημοκρατία*, ΔτΑ 96/2023· Α. Κεσσόπουλος, *Η τόλμη της δημοκρατίας απέναντι στους εχθρούς της*, constitutionalism.gr 09.02.2023· Ξ. Κοντιάδης, *Αποκλεισμός της συμμετοχής κομμάτων στις εκλογές και πολιτικά διλήμματα*, ΔτΑ 96/2023· Γ. Σωτηρέλης, *Η υπόθεση των «Σπαρτιατών» στο Εκλογοδικείο (ΑΕΔ 9 και 10/2025). Ερμηνευτικές αυθαιρεσίες και αναπάντητα ερωτηματικά*, constitutionalism.gr 02.11.2025· Γ. Τασόπουλος, *Η συνταγματική θεωρία και το άρθρο 29 παρ. 1 του Συντάγματος (ΑΠ 8/2023, Α' Τμήμα)*, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 9/2024, σελ. 23 επ.· Χ. Τσιλιώτης, *Σπαρτιατών συνέχεια και έκπτωση από το βουλευτικό αξίωμα*, Syntagma Watch 29.06.2023.

¹¹ ΕΔΔΑ, *Νοηα κατά Ουγγαρίας*, 09.07.2013.